



Universiteit
Leiden
The Netherlands

From Ollamalitzli to Pelota mixteca and beyond : the role of globalization in the historical development of an indigenous Mexican ballgame

Berger, M.E.

Citation

Berger, M. E. (2016, May 26). *From Ollamalitzli to Pelota mixteca and beyond : the role of globalization in the historical development of an indigenous Mexican ballgame*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39643>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39643>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/39643> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Berger, Martin Eduard

Title: From Ollamaliztli to Pelota Mixteca and beyond : the role of globalization in the historical development of an indigenous Mexican ballgame

Issue Date: 2016-05-26

Samenvatting

Van Ollamalitzli naar Pelota Mixteca en Verder - De rol van globalisering in de historische ontwikkeling van een inheems Mexicaans balspel

Pelota mixteca is een balspel dat ontstaan is in de Mexicaanse deelstaat Oaxaca. Heden ten dage wordt, vanwege de grootschalige arbeidsmigratie die zowel binnen Mexico als van Mexico naar de VS heeft plaatsgehad, dit balspel niet alleen meer in Oaxaca gespeeld, maar ook in Mexico-Stad en verschillende delen van de Verenigde Staten, met name de deelstaten California en Texas. Binnen de archeologische gemeenschap is er lang discussie geweest over de origine van het spel. Sommige onderzoekers zien het spel als een lokale variant van het welbekende prekoloniale Mesoamerikaanse heupbalspel, anderen rekenen pelota mixteca tot een familie Europese balspelen die ontstaan is in de vroege Middeleeuwen in noordwest Europa.

Deze dissertatie tracht een aantal vragen te beantwoorden die betrekking hebben op de origine van het spel, de historische ontwikkeling en de invloed die verschillende vormen van globalisering hebben gehad op de ontwikkeling van het spel. Het eerste deel beschrijft de manier waarop het spel gespeeld wordt, gevolgd door een vergelijking tussen pelota mixteca en handbalspelen van Europese origine. Vervolgens wordt in meer detail gekeken naar de balspelen die in Mesoamerika gespeeld werden voor de Spaanse verovering en kolonisatie. Dit deel van het onderzoek heeft als primair doel vast te stellen of er een met pelota mixteca vergelijkbaar handbalspel gespeeld werd in prekoloniaal Mesoamerika. Het tweede deel van het document richt zich op de historische ontwikkeling van pelota mixteca na de Spaanse invasie, de invloed die de zogenaamde *indigenista* politiek van de Mexicaanse overheid op de ontwikkeling van het spel heeft gehad en de manier waarop deze politiek, en dus ook het spel, op zijn beurt beïnvloedt is door twintigste- en eenentwintigste-eeuwse globaliseringsprocessen. Om deze ontwikkelingen te kunnen duiden wordt gebruikt gemaakt van ideeën ontwikkeld in discussies omtrent globalisering en cultuur/culturele identiteit.

Pelota mixteca is een handbalspel dat gespeeld wordt op een veld van ca. 100 bij 11 meter. De puntentelling volgt hetzelfde stramien als die van tennis, 15-30-40-*juego*. Het spel kent drie varianten: pelota mixteca de hule, pelota mixteca de forro en pelota mixteca de esponja, dat ook wel pelota mixteca del valle wordt genoemd. De varianten onderscheiden zich van elkaar door de uitrusting die gebruikt wordt en door het materiaal waarvan de bal is gemaakt. In *hule* wordt een rubberbal gebruikt en wordt de bal met een van leer en spijkers gemaakte handschoen geslagen. Voor *forro* wordt een bal van leer en textiel gebruikt en wordt de hand slechts met katoenen banden

omwonden, ter bescherming. Bij *esponja* wordt de bal, een industrieel vervaardigd type tennisbal, geslagen met een houten plank die aan de hand wordt vastgemaakt met behulp van leren banden. De ballen voor *hule* en *forro* worden niet industrieel vervaardigd maar gemaakt door gespecialiseerde ambachtslieden. In het geval van *forro* zijn er meerdere specialisten die dit type ballen kunnen vervaardigen, de meerderheid hiervan woont in de Mixteca regio in de staat Oaxaca.

Er zijn slechts enkele mensen die de ballen voor *hule* kunnen fabriceren. Voor de handschoenen geldt dat er zelfs maar één familie is die de kennis heeft om deze te maken. Zowel de handschoenen als de ballen voor *hule* zijn een uitvinding van de familie Pacheco. De grondlegger van deze traditie was Daniel Pacheco, een slager uit Ejutla de Crespo in de zuidelijke Sierra van de staat Oaxaca. Daniel Pacheco was een enthousiast speler van *pelota a mano fría*, de voorloper van *pelota mixteca*. Toen hij in 1911 een snee in zijn hand opliep net voor een belangrijke wedstrijd, besloot hij een stuk leer van zijn zadel af te snijden en hiervan een ‘handbeschermer’ te maken. Deze bescherming zorgde ervoor dat hij de bal harder en verder kon slaan en hij begon te experimenteren met grotere en meer complexe handschoenen. Aangezien ook Pacheco’s tegenstanders merkten dat hij een voordeel had, begon hij ook handschoenen voor andere spelers te maken. Door de jaren heen bleven deze handschoenen groeien in complexiteit – van één laag leer, naar meer dan 30 lagen leer, verstrekt met ijzeren spijkers – en gewicht – van 150 gram tot 5,2 kilogram. Omdat met deze zwaardere handschoenen de bal harder kon worden geslagen nam ook de bal in omvang en grootte toe. De rubberbal die aan het begin van de twintigste eeuw voor *pelota a mano fría* werd gebruikt woog ca. 100 gram, tegenwoordig weegt een bal 920 gram. De handschoenen voor *hule* worden nog steeds volgens familietraditie gemaakt, eerst door Agustín Pacheco, de zoon van Daniel, en tegenwoordig door Leobardo Pacheco, Daniel’s kleinzoon. Het ontstaan van de handschoenen had een onbedoeld neveneffect: de kosten van de uitrusting gingen significant omhoog. Voor een handschoen werd in 2011 rond de 350 dollar betaald, een groot bedrag in een land waar het gemiddelde maandinkomen rond de 500 Amerikaanse dollar ligt. Omdat sommige spelers weigerden, of niet in staat waren, dit soort bedragen te betalen, ontstond in het midden van de 20^e eeuw *pelota mixteca de esponja*. Ballen voor deze variant konden simpelweg in de winkel worden gekocht en de houten borden die worden gebruikt om de bal te slaan zijn relatief eenvoudig thuis te maken.

Over het algemeen wordt *pelota mixteca* in Mexico gezien als een ‘deporte precolombino’, een precolumbiaanse sport. *Pelota mixteca* wordt beschouwd als een variant op het bekende prekoloniale Mesoamerikaanse heupbalspel en spelers noemen regelmatig archeologische sites als Monte Albán als één van de plaatsen waar het spel gespeeld werd. Ook binnen de archeologische

literatuur wordt pelota mixteca traditioneel als een sport van prekoloniale oorsprong beschreven. Een vergelijking met handbalspelen die in de Middeleeuwen in Europa zijn ontstaan toont echter aan dat pelota mixteca, op het gebied van regels en speelwijze, van Europese origine is. Drie basisargumenten ondersteunen deze stelling: de overeenkomsten in puntentelling tussen pelota mixteca en de Europese spelen, het feit dat deze spelen al in Europa werden gespeeld vóór 1492 en het ontbreken van afbeeldingen van of verwijzingen naar pelota mixteca in prekoloniale en vroegkoloniale bronnen.

Ten eerste, de overeenkomst in puntentelling. De puntentelling van pelota mixteca, 15-30-40-*juego* (spel/*game*) zal elke tennisliefhebber bekend voorkomen. Er is echter één toevoeging aan deze puntentelling die niet overeenkomt met het huidige tennis: de zogenaamde *raya*-regel. Deze regel bestaat eruit dat een team ook een punt kan scoren door een *raya* ('lijn/streep') te winnen. Deze *raya* is een lijn die over het speelveld wordt getrokken, op de plaats waar de bal voor een tweede keer binnen de lijnen stuitert of op de plaats waar de bal de 'uitlijn' kruist, nadat hij één keer de grond heeft geraakt. Op het moment dat er twee *rayas* zijn gemaakt, of op het moment dat één van de teams 40 punten heeft en er één *raya* is, wisselen de teams van kant. Het team dat de opslag verzorgde wordt het 'ontvangende' team en vice versa. Hoewel deze regel in het huidige tennis niet meer voorkomt, wordt hij nog wel gebruikt in sporten die uit dezelfde Europese familie van balspelen stammen, zoals pilota valenciana in Spanje, kaatsen in Nederland en pantalera in Italië.

Deze familie van sporten ontstond in de vroege Middeleeuwen in kloosters in noordwest Europa en verspreidde zich van daaruit door het hele continent. Deze vorm van handbal werd, in vele verschillende varianten, de populairste sport bij zowel de adel als 'de gewone man'. Ondanks de verscheidenheid in varianten die er binnen deze familie bestaat, zijn er drie basisovereenkomsten die voor al deze sporten en spelen gelden: 1. Vier winnende slagen winnen één spel (15-30-40-*spel*) en een wedstrijd bestaat uit meerdere losse spelen (meestal drie of vijf), 2. Het spel wordt gespeeld door twee teams, waarvan één het team is dat 'opslaat'/de *service* verricht en het andere de opslag retourneert. 3. De *raya*-regel, die in andere varianten van het spel *chaza*, *ratlla*, *chase* of *kaats* wordt genoemd. Al deze kenmerken zijn van toepassing op pelota mixteca en er kan geen twijfel over bestaan dat pelota mixteca deel uitmaakt van deze spelfamilie. Aangezien varianten van dit spel al in Europa werden gespeeld voor de Spaanse invasie van Mexico, is het duidelijk dat de manier waarop pelota mixteca wordt gespeeld van Europese oorsprong is.

Binnen de archeologische literatuur is geopperd dat er in Mexico een met pelota mixteca vergelijkbaar spel werd gespeeld in de prekoloniale tijd en dat dit spel slechts qua speelwijze

beïnvloedt is door de Europese handbalspelen. Een meer gedetailleerde studie van de variatie in balspelen die in Mesoamerika bestond voor de Conquista wijst echter uit dat er geen overtuigend bewijs is voor het bestaan van een dergelijk prekoloniaal handbalspel. Woordenboeken van inheemse talen die in de vroeg-koloniale periode zijn geschreven door Spaanse monniken maken wel melding van een balspel dat met de hand wordt gespeeld, maar hierbij volgt meestal de toevoeging 'de los nuestros', 'van de onzen'. In deze lemmata wordt dus de inheemse vertaling van het Spaanse balspel gegeven. Ook in de Spaanse kronieken uit dezelfde periode ontbreken verwijzingen naar een handbalspel. In inheemse codices, geschreven in de periode rond de Spaanse verovering, wordt alleen het heupbalspel afgebeeld, afbeeldingen van een handbalspel ontbreken.

Het archeologisch bestand toont geen overtuigend bewijs voor het bestaan van een prekoloniaal handbalspel. Hoewel voor sommige archeologische sites wel gezegd is dat er afbeeldingen van een dergelijk spel zijn aangetroffen, zijn voor alle alternatieve interpretaties mogelijk. De meest voorkomende voorbeelden in de literatuur zijn het Tepantitla complex op de site Teotihuacan en het iconografische corpus van de site Dainzú in Oaxaca. In het geval van Tepantitla zijn inderdaad meerdere verschillende balspelen afgebeeld, geen van deze is echter een spel dat met de hand wordt gespeeld. Het corpus van Dainzú wordt al sinds de eerste opgravingen op deze site door Ignacio Bernal geïdentificeerd als een serie afbeeldingen van een balspel. Verschillende onderzoekers hebben geopperd dat het hier om een prekoloniale versie van pelota mixteca gaat, voornamelijk vanwege het feit dat de afgebeelde figuren een klein rond voorwerp in de hand houden. Om meerdere redenen is het echter onwaarschijnlijk dat in Dainzú een handbalspel wordt afgebeeld dat enige relatie heeft tot pelota mixteca. Ten eerste is er geen duidelijke indicatie dat in het corpus überhaupt een spel of sport wordt afgebeeld. Daarnaast is, zelfs als dit wel het geval zou zijn, Dainzú de enige archeologische site in heel Mesoamerika waar dit vermeende spel is afgebeeld. Hierdoor is het onwaarschijnlijk dat er een directe historische relatie bestaat tussen dit lokale fenomeen van kort voor het begin van de jaartelling en het hedendaagse handbalspel uit Oaxaca.

Hoewel de speelwijze van pelota mixteca van Europese origine is, is het spel heden ten dage ontegenzeggelijk een 'inheems spel'. Pelota mixteca ontstond waarschijnlijk in de Koloniale tijd, als tegenreactie op het Spaanse verbod op het spelen van het heupbalspel. Dat betekent dat het spel al honderden jaren gespeeld wordt door inheemse en niet-inheemse spelers in Oaxaca. Het is dan ook duidelijk dat het ontstaan van pelota mixteca een uitkomst is van een 15^e/16^e-eeuwse vorm van globalisering. Ook latere golven van globalisering, in de 19^e- en 20^e eeuw, brachten nieuwe spelen en sporten met zich mee. De golf van globalisering die volgde op de industriële revolutie leidde aan het eind van de 19^e-eeuw tot de introductie van Europese elitesporten, zoals paardenraces, wielrennen

en roeien. Ook voetbal werd rond deze tijd voor het eerst gespeeld in Mexico. Later, aan het begin van de 20^e-eeuw, werden ook Amerikaanse sporten zoals basketbal en honkbal geïntroduceerd. De komst van deze nieuwe sporten leidde automatisch tot een neergang in de hoeveelheid spelers van *pelota mixteca*, omdat er nieuwe mogelijkheden op het gebied van sport en spel ontstonden. Het bedrijven van sporten van Westerse origine werd actief gestimuleerd door de overheid, voornamelijk via het schoolsysteem. Hierdoor kwamen kinderen in heel Mexico in aanraking met voetbal, basketbal en honkbal. Inheemse sporten, aan de andere kant, werden niet op school gespeeld. Integendeel, deze sporten werden geassocieerd met inheemse cultuur en traditie en werden daarom grotendeels ontmoedigd en alleen tentoongesteld tijdens folkloristische festivals.

Dit initiatief tot promotie van Westerse sporten en ontmoediging van inheemse spelen en sporten kwam voort uit de *indigenismo* politiek van de Mexicaanse overheid. Deze politiek had, na de Mexicaanse revolutie, tot doel om een nieuwe Mexicaanse nationale identiteit te creëren, die bestond uit een *mestizo* samenleving met een Angelsaksische cultuur. Uit een combinatie van Mexico's prekoloniale historie en de adoptie van Westerse culturele elementen zou een nieuw volk ontstaan dat het beste van beide werelden combineerde. De Mexicaanse filosoof José Vasconcelos, één van de leidende denkers achter deze beweging, noemde dit nieuwe volk de *Raza Cós mica*, het kosmische ras. Om echter tot dit kosmische ras te komen moest Mexico 'gemoderniseerd' worden en zou de inheemse bevolking eerst zijn 'verouderde' cultuur en tradities, inclusief de inheemse talen, achter zich moeten laten en opgaan in de nieuwe natie. Deze ontwikkeling moest gerealiseerd worden door middel van het nationale onderwijssysteem, waar het spreken van inheemse talen verboden werd en kinderen Westerse sporten (en andere culturele elementen) werden aangeleerd.

Aangezien één van de pijlers van de *Raza Cós mica* de prekoloniale geschiedenis van Mexico was, werd het uitoefenen van inheemse tradities niet geheel verboden, zoals wel het geval was geweest in de eerdere Koloniale periode. Wél werden deze tradities ingeperkt en werden ze vooral ingezet tijdens folkloristische festivals die op nationale feestdagen werden georganiseerd. Het doel van dit soort demonstraties was het versterken van de nationale trots die Mexicanen voelden over de tradities die zij uit 'hun' prekoloniale verleden hadden geërfd. Hoewel deze demonstraties mogelijk trots en verwondering teweeg brachten bij het publiek, was deze presentatievorm er niet op gericht om meer mensen deze sporten te laten spelen. Gezien de discriminatie die inherent is aan de idee van de *Raza Cós mica*, waarbij de inheemse bevolking verwacht wordt op termijn te verdwijnen, werd niet verwacht van het *mestizo* publiek dat zij ook daadwerkelijk geïnteresseerd zou zijn in het leren beoefenen van deze sporten.

Het is duidelijk dat pelota mixteca, getuige de naam die in de jaren '20/'30 van de 20^e eeuw ontstond, al in de 19^e eeuw gezien werd als een inheems spel. Deze visie op pelota mixteca als inheems spel heeft een sterke invloed gehad op de hoeveelheid mensen die het spel spelen en, dientengevolge, op de 'overlevingskansen' van het spel. De representatie van pelota mixteca door de Mexicaanse staat stoelde vanaf de Mexicaanse Revolutie op drie basisprincipes. Ten eerste werd het spel gezien als een inheems spel, dat al 3000 jaar werd gespeeld. Ten tweede werd pelota mixteca gezien als een traditie die alleen door de inheemse bevolking, met name de Mixteken en de Zapoteken, werd uitgevoerd. Ten derde zag deze blik op pelota mixteca het spel als een inheemse traditie, niet als een sport of een spel. Dat wil zeggen, het spel werd gezien als meer verwant aan een inheems ritueel dan aan een Westerse sport. Deze representatie had een sterke invloed op het aantal mensen dat pelota mixteca speelde. Niet alleen zullen niet-inheemse Mexicanen het spel niet snel leren spelen, vanwege de discriminatie die er bestond en bestaat jegens inheemse bewoners en inheemse cultuur, ook inheemse jongeren die het spel mogelijk wel zouden willen leren, zijn eerder geneigd om een 'moderne', geglobaliseerde sport te spelen. Hun rolmodellen zijn niet langer hun vaders of grootvaders die pelota mixteca speelden, maar wereldberoemde voetballers en basketballers.

In de jaren 1970 veranderde de *indigenista* politiek van de Mexicaanse overheid. Twee gebeurtenissen lagen ten grondslag aan deze verandering. Ten eerste, werd er, vanuit antropologische hoek, stevige kritiek geleverd op de manier waarop de Mexicaanse staat, sinds de revolutie aan het begin van de 20^e eeuw, was omgegaan met de inheemse bevolking en de inheemse cultuur. Deze kritiek richtte zich vooral op de idee dat, volgens de logica van de *Raza C3smica*, inheemse individuen slechts als echte moderne Mexicanen konden worden gezien als zij hun inheemse wortels verloor. Slechts door zichzelf volledig te 'mexicaniseren' – dat wil zeggen, geen inheemse talen meer te spreken en de 'moderne' Westerse Mexicaanse cultuur te verkiezen boven de eigen inheemse cultuur – kon een inheems persoon een volwaardige burger van Mexico worden. De nieuwe vorm van *indigenismo* die deze critici voorstonden was er één waarin de inheemse bevolking de ruimte kreeg om zijn eigen cultuur te behouden en zichzelf te kunnen identificeren als inheems én als Mexicaans. Tegelijkertijd met deze veranderingen kwam in Mexico een neoliberaal regime aan de macht dat brak met de traditionele isolationistische socio-economische politiek en Mexico openstelde voor buitenlandse investeerders. Deze openstelling betekende niet alleen dat nieuwe buitenlandse bedrijven in Mexico investeerden, maar ook dat steeds meer Mexicanen naar de Verenigde Staten migreerden, op zoek naar werk. Deze migratiebewegingen waren al sinds het begin van de 20^e eeuw aan de gang, in eerste instantie binnen Mexico en vervolgens als seizoenmigraties van Mexico naar de Verenigde Staten. Onder deze

migranten waren natuurlijk ook spelers van pelota mixteca, wat ertoe leidde dat pelota mixteca vanaf de jaren 1970 ook op regelmatige basis gespeeld werd in de Verenigde Staten, met name in California.

Deze 'neoliberale democratisering', waarbij de staat minder nationaal-culturele politiek bedreef, en de gelijk opgaande groei in migrantengemeenschappen in de Verenigde Staten creëerden samen meer ruimte voor het ontstaan zelforganisaties van Mexicaanse (inheemse) burgers. In het geval van Oaxaca en California waren deze zelforganisaties vaak zogenaamde 'home town associations', transnationale organisaties die inwoners van één bepaalde gemeenschap vertegenwoordigden, of dezen nu in Oaxaca, Mexico Stad, Baja California of de Verenigde Staten woonden. Naarmate de tijd vorderde vormden deze zelforganisaties zichzelf vaak om naar organisaties die een bredere doelgroep dan slechts één gemeenschap vertegenwoordigden.

Hoewel de nieuwe *indigenista* politiek leidde tot een sterkere stimulans voor inheemse cultuur binnen inheemse gemeenschappen, betekende dit niet automatisch dat sporten als pelota mixteca ook gepromoot werden bij de niet-inheemse inwoners van Mexico. Wel leidde de sterkere (transnationale) organisatie van inheemse gemeenschappen ertoe dat er bewegingen ontstonden die zich richtten op het behoud van het inheemse culturele sporterfgoed in het algemeen en pelota mixteca in het bijzonder. Zo ontstonden in de jaren '80 van de twintigste eeuw de Asociación Mexicana de Jugadores de Juegos de Origen Prehispánico, die opkwam voor de rechten van pelota mixtecaspelers in Mexico-Stad, en de Federación Mexicana de Juegos y Deportes Autóctonos, die zich inzette voor het behoud en de groei van inheemse sporten in het algemeen. In de jaren '90 werd ook de Asociación de Pelota Mixteca California Central, die zich richt op het organiseren van internationale toernooien tussen teams uit de VS en teams uit Mexico, opgericht door Mixteekse migranten in Fresno, California. Het doel van al deze organisaties is het redden van pelota mixteca, dat wil zeggen: de afname in het aantal spelers stoppen en meer mensen stimuleren om het spel te leren. Eén van de basisstrategieën die door bijna alle zelforganisaties wordt aangehouden is een 'detraditionalisatie' of 'deïndigenisatie' van het spel. Hierbij worden de traditionele manieren van representatie van de Mexicaanse overheid, gestoeld op het idee van pelota mixteca als een culturele inheemse traditie die beperkt is tot het inheemse domein, overboord gegooid en wordt pelota mixteca gestimuleerd als een spel dat door iedereen gespeeld kan worden. Door deze detraditionalisatie wordt de overdracht van het spel, de manier waarop mensen leren spelen, verplaatst van de traditionele gezinssfeer naar het onderwijs en wordt pelota mixteca gepresenteerd als een sport, in plaats van als een 'traditie'. Eén van de eerste grote successen die bereikt is, is de introductie van pelota mixteca in het curriculum van het Colegio de Bachilleres del Estado de Oaxaca

(COBAO), één van de grootste onderwijsinstellingen van Oaxaca, in 2011. Hierdoor komen honderden jongeren die traditioneel pelota mixteca niet eens gekend zouden hebben in aanraking met het spel. Enkele teams die opgeleid zijn bij de COBAO hebben zelfs al meegedaan aan het toernooi van Bajos de Chila, het grootste pelota mixteca toernooi.

Het is duidelijk dat globalisering een grote rol heeft gespeeld in het ontstaan van pelota mixteca en de lokale ontwikkeling van het spel. Niet alleen zorgde 16^e-eeuwse globalisering ervoor dat het spel ontstond, 19^e- en begin 20^e-eeuwse globalisering veroorzaakten een verregaande marginalisatie van het spel, onder de invloed van de Mexicaanse nationale identiteitspolitiek, die gestoeld was op Europese en Noord-Amerikaanse idealen van de moderne natie. Neoliberale globalisering in de tweede helft van de 20^e eeuw leidde, ondanks de vele negatieve gevolgen die het had, ook tot een vorm van *empowerment* van de inheemse bevolking en zorgde ervoor dat individuele spelers en organisaties van spelers in staat waren om het spel te naar eigen inzicht te promoten. Hoewel het dan ook de structurele factoren waren die de condities schiepen waarin individuen konden handelen, is het alleen dankzij de inzet en passie – de *agency* – van de spelers zelf dat pelota mixteca tegenwoordig nog bestaat en de sport zelfs een aarzelende groei doormaakt.